

Mariusz Kistowski, Małgorzata Kistowska

**UŻYTKI EKOLOGICZNE JAKO OBSZARY KONSERWATORSKIEJ
OCHRONY GATUNKÓW ZAGROŻONYCH WYGINIĘCIEM -
PRÓBA KRYTYCZNEGO PODEJŚCIA NA PRZYKŁADZIE
WOJEWÓDZTWA POMORSKIEGO**

Ecological grounds as areas of conservation of endangered species - an attempt of critical approach on the example of Pomeranian Voivodeship

Abstract

Ecological grounds, introduced by Nature Protection Act of 1991, are individual forms of protection of ecosystems, or their parts, significant for the conservation of unique genetic resources (biodiversity) and environment types, such as water reservoirs, swamps, old river beds, field tree clusters. Theoretically, they should play a key role in the conservation of endangered species, however, in practice, this function is not always performed properly. This problem has been analysed on the example of over 500 ecological grounds created within the Pomeranian Voivodeship between 1995 - 1999. A review was performed of 15 legal acts establishing these grounds, which was a basis for an analysis of the location, shape and surroundings of the grounds, and the subject of protection, as well as the regulations determining the rules and methods of nature protection. The problems in the species conservation within ecological grounds result mainly from a poor identification of the subject of protection, slight differentiation of types of protected ecosystems, small average size of the protected area (around 4 ha), which results in a strong pressure on their nature from the outside. Also the legal protection regulations are often badly matched or formulated, and the frequent exceptions to the bans, in fact, preclude any effective protection. Thus, most of the grounds may be subject to strong pressure from forestry, hunting, fishing/fish culture, agriculture or tourism. This article has been summed up with guidelines aimed at improving the effectiveness of species preservation within ecological grounds.

KEY WORDS: ecological grounds, endangered species, nature protection act, landscape ecology, Pomeranian Voivodeship.

Wprowadzenie

Wśród indywidualnych form ochrony przyrody wprowadzonych "Ustawą o ochronie przyrody" z 1991 roku, największą popularność zyskały sobie z pewnością użytki ekologiczne. Zupełną nowością w odniesieniu do tych form była możliwość ich tworzenia przez władze samorządowe gmin, na równi z administracją rządową na

szczeblu wojewódzkim. Zwiększenie liczby podmiotów uprawnionych do ich powoływania dawało szansę na przyspieszenie ich tworzenia i objęcie nimi wielu obszarów. Po 2-3 - letnim "wyczekiwaniu" i przyswajaniu praktycznych podstaw ustanawiania nowych indywidualnych form ochrony przyrody, od 1994 roku zaznacza się wyraźny wzrost liczby i powierzchni tworzonych użytków ekologicznych. Do końca 1995 roku w kraju utworzono 2111 użytków ekologicznych o łącznej powierzchni 18740 ha (Ochrona środowiska 1996), a do końca 1998 był ich już 4192 na powierzchni 31720 ha (Fakty i liczby 1999). Istniały one wówczas w 41 dawnych województwach. Odnosząc te wartości do liczby i powierzchni utworzonych w tym samym okresie stanowisk dokumentacyjnych przyrody nieożywionej (87 na powierzchni 713 ha) i zespołów przyrodniczo - krajobrazowych (112 o łącznej powierzchni 37027 ha), dynamika powstawania użytków ekologicznych musi wydać się znaczna. Fakty te wynikają przede wszystkim z wieloletniej dominacji w Polsce ochrony zasobów przyrody ożywionej nad ochroną przyrody nieożywionej i krajobrazu w aspekcie fizjonomycznym. Ochrona w formie użytków ekologicznych dotyczy właśnie przede wszystkim biotycznych elementów środowiska, podczas gdy stanowiska dokumentacyjne i zespoły przyrodniczo - krajobrazowe chronią pozostałe elementy przyrody.

Użytki ekologiczne definiuje się w ustawie jako "zasługujące na ochronę pozostałości ekosystemów, mających znaczenie dla zachowania unikatowych zasobów genowych i typów środowisk, jak: naturalne zbiorniki wodne, śródpolne i śródleśne "oczka wodne", kępy drzew i krzewów, bagna, torfowiska, wydmy, płaty nie użytkowanej roślinności, starorzecza, wychodnie skalne, skarpy, kamieńce itp.". Z definicji tej wynikają dwa aspekty ochrony przyrody, odnoszące się do zagrożonych wymarciem gatunków roślin, grzybów i zwierząt. Dotyczą one:

- ochrony zasobów genowych, odnoszącej się bezpośrednio do elementów biotycznych środowiska, szczególnie unikatowych, co może sugerować, że ochrona w obrębie użytków ekologicznych dotyczyć powinna przede wszystkim populacji gatunków zagrożonych wymarciem;
- ochrony siedlisk, w szczególności otoczonych terenami o odmiennym użytkowaniu i silniej przekształconymi antropogenicznie, stanowiących ostoje dla gatunków o niskiej tolerancji ekologicznej, a do takich należy większość gatunków zagrożonych wymarciem.

Wskazane w ustawie przykładowe "ekosystemy", takie np. jak zbiorniki wodne, wychodnie skalne, skarpy lub źródła, jeśli mają być chronione w formie użytków ekologicznych, to przede wszystkim ze względu na fakt bycia siedliskiem roślin i zwierząt (w tym przede wszystkim tych zagrożonych i wymierających), a nie ze względu na ich walory abiotyczne (np. geologiczno - geomorfologiczne lub hydrologiczne), bo wówczas lepiej utworzyć stanowisko dokumentacyjne przyrody nieożywionej.

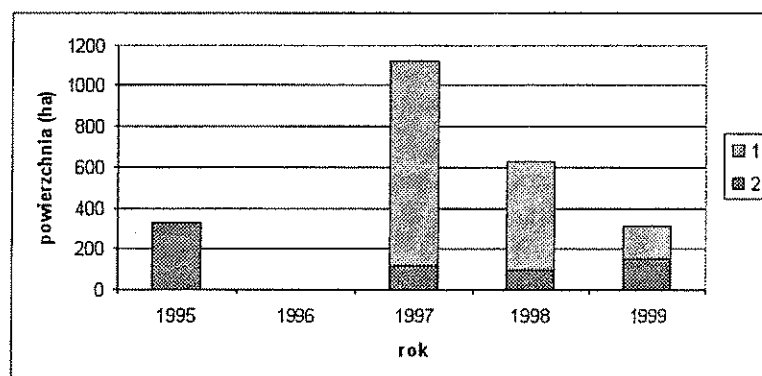
Zachowanie lokalnych populacji gatunków zagrożonych i ginących, jako element ogólnej strategii działań prowadzących do utrzymania równowagi ekologicznej obszarów, będącej jednym z podstawowych warunków wprowadzania koncepcji zrównoważonego rozwoju, wydaje się być podstawowym celem tworzenia użytków

ekologicznych. Przegląd aktów prawnych z lat 1994-99, powołujących użytki ekologiczne na terenie obecnego województwa pomorskiego, w aspekcie podmiotu powołującego, przedmiotu ochrony, przepisów ochronnych i ustaleń uzupełniających, analiza lokalizacji, kształtu i otoczenia użytków, a także informacje o zasadach i metodach ochrony w istniejących użytkach, stanowiły podstawę dla podjętej w dalszej części artykułu próby krytycznej oceny rzeczywistych możliwości ochrony zagrożonych wymarciem gatunków poprzez tworzenie tych indywidualnych formy ochrony przyrody.

Rozwój i obecny stan użytków ekologicznych w województwie pomorskim

W skład województwa pomorskiego weszło w całości dawne województwa gdańskie, większość województw słupskiego i elbląskiego oraz fragment województwa bydgoskiego (powiat chojnicki). Historia tworzenia użytków w obecnym województwie pomorskim, rozpoczęła się w jego części należącej dawniej do województwa bydgoskiego. Działania ówczesnego Wojewódzkiego Konserwatora Przyrody w Bydgoszczy, polegające na doprowadzeniu do powołania w 1994 i 1995 roku ponad 1100 użytków ekologicznych odbiły się w Polsce głośnym echem. Liczne głosy krytyczne dotyczyły "mechanicznego" traktowania użytków, gdyż niemal wszystkie ustanowione obszary chronione znajdowały się na terenie lasów państwowych i były bagnami lub torfowiskami. Podejrzewano, że główną intencją Lasów Państwowych, wnioskujących lub wyrażających zgodę na powołanie tych użytków była chęć pozbycia się terenów "uciążliwych" w użytkowaniu, a nieprzydatnych z punktu widzenia gospodarki leśnej i obciążenia Wojewódzkiego Konserwatora Przyrody kosztami ich ochrony i zarządzania nimi. Wyłączenie użytków ekologicznych z leśnych powierzchni produkcyjnych było także korzystne z ekonomicznego punktu widzenia dla Lasów Państwowych. Jak pokazały pięcioletnie doświadczenia obawy te nie były całkowicie bezpodstawne (patrz np. Jermaczek i Pawlaczyk 1997), chociaż nie brakowało i nie brakuje entuzjastów masowego tworzenia użytków ekologicznych. Dwa rozporządzenia Wojewody Bydgoskiego, wydane 30 grudnia 1994 roku (346/94) i 25 grudnia 1995 (323/95), ustanawiają łącznie na terenie powiatu chojnickiego 160 użytków ekologicznych. W 1996 roku na terenie województwa utworzono tylko 1 użytek, "Fort Nocek", powołany uchwałą Rady Miasta Gdańska. Jest on dlatego wyjątkowy wśród użytków ekologicznych województwa pomorskiego, że jako jedyny chroni przede wszystkim siedliska fauny - kilku gatunków nietoperzy.

W roku 1997 utworzono najwięcej użytków ekologicznych - ponad 1100 ha, czyli blisko połowę powierzchni wszystkich dotychczas powołanych w województwie (ryc.1). Powstały one tak na skutek rozporządzeń wojewodów, jak i uchwał rad gmin, na terenie byłych województw: bydgoskiego, elbląskiego i słupskiego. Duża dynamika przyrostu ich powierzchni wynikała przede wszystkim z objęcia ochroną ośmiu jezior lobeliowych w gminie Miastko, w tym ponad 500-hektarowego jeziora Bobięcińskie Wielkie oraz torfowisk w gminie Ustka. W 1998 roku utworzono ponad 600 ha użytków,

Ryc. 1. Dynamika tworzenia użytków ekologicznych na obszarze województwa pomorskiego:

1 - utworzone przez rady gmin; 2 - utworzone przez wojewodów.

Fig. 1. The dynamics of ecological ground establishment on the area of Pomeranian Voivodeship

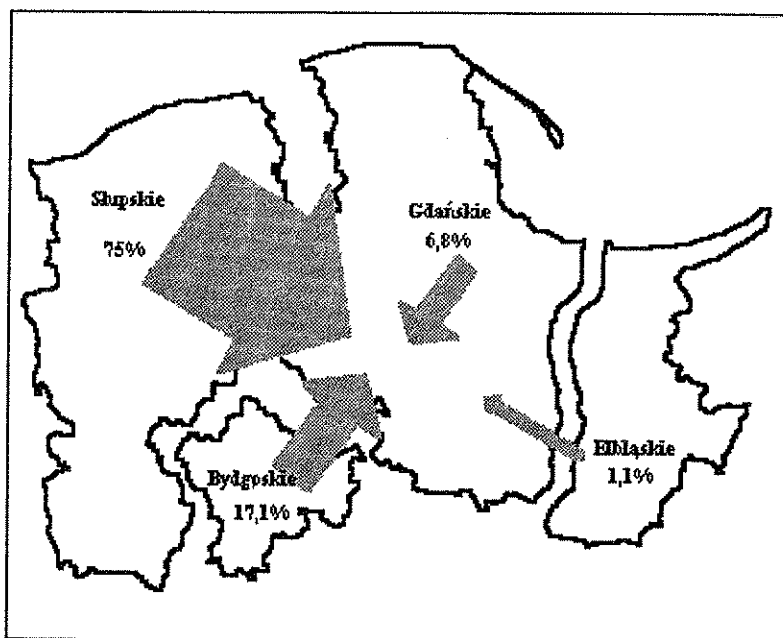
1 - established by communes; 2 - established on voivodeship level.

wyłącznie na terenie byłego województwa słupskiego, zarówno na szczeblu wojewódzkim, jak i uchwałą Rady Gminy w Główniczach, gdzie utworzono 195 użytków na terenie lasów państwowych w Nadleśnictwie Damnica. W 1999 roku powstało ponad 300 ha użytków, przede wszystkim w na terenie dawnego województwa gdańskiego (rozporządzenie Wojewody Pomorskiego i Rady Miasta Gdyni) oraz słupskiego (9 jezior lobeliowych w gminie Bytów). Szczegółowe informacje o liczbie, rodzaju i roku utworzenia użytków ekologicznych województwa pomorskiego zawiera tabela 1.

Wyjaśnięć wymaga jeszcze kwestia, która może być powodem nieporozumień. W wydawnictwach GUS-u "Ochrona środowiska" począwszy od roku 1996, gdzie prezentowano dane wg stanu na dzień 31 grudnia 1995 roku, podaje się, że w województwie słupskim istnieją 104 użytki ekologiczne o powierzchni ponad 400 ha, utworzone przez rady gmin. Jest to informacja sprzeczna z danymi kwerendy prowadzonej dla potrzeb niniejszego artykułu, podczas której nie stwierdzono żadnego aktu prawnego powołującego użytki na terenie byłego województwa słupskiego przed 1997 rokiem. Okazało się, że wykazane w sprawozdaniach GUS-u użytki są fikcyjne, gdyż nie zostały utworzone aktem prawnym w randze uchwały lub rozporządzenia, a zostały jedynie uwzględnione w planie zagospodarowania przestrzennego gminy Bytów jako tereny "użytków ekologicznych". Sytuacja ta świadczy o dużych trudnościach w przyswajaniu prawnych podstaw tworzenia indywidualnych form w pierwszych latach obowiązywania "Ustawy o ochronie przyrody" z 1991 roku a także jest dowodem na częstą omyłność GUS-owskich statystyk w zakresie ochrony przyrody.

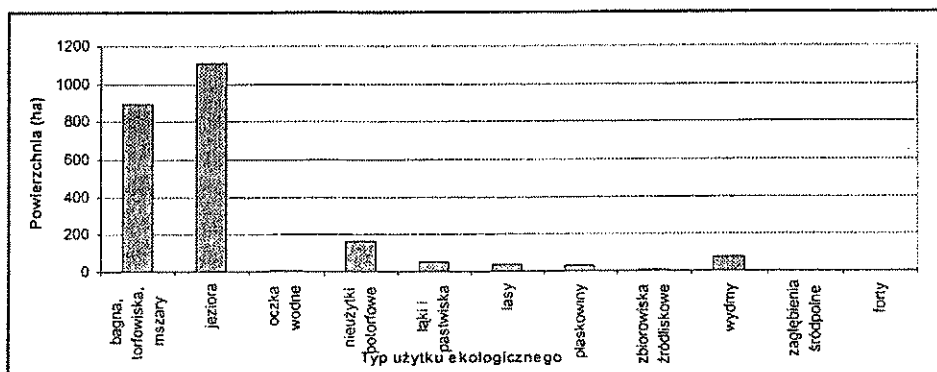
Podsumowując stan użytków ekologicznych utworzonych w województwie pomorskim do końca 1999 roku, w sumie jest ich 513 na powierzchni 2367 ha. Wiele jest jednak użytków wykazanych w aktach prawnych jako odrębne obiekty, które w rzeczywistości sąsiadują ze sobą. Dotyczy to w szczególności użytków na terenie

lasów państwowych w Nadleśnictwach Ustka i Damnica. Kierując się więc kryterium łączności przestrzennej, według którego wszystkie użytki wymienione w aktach jako odrębne obiekty, a łączące się ze sobą, należy potraktować jako jeden obiekt, ich liczbę w województwie należy zmniejszyć o około 100, a więc liczba pomorskich użytków ekologicznych utworzonych w latach 1995 - 1999 wynosi nieco ponad 400. Wobec tej niepewności liczby zwartych użytków ekologicznych, w dalszej części artykułu autorzy posługują się przede wszystkim danymi powierzchniowymi. Jak pokazuje ryc. 2, użytki aktualnie istniejące w województwie pomorskim, powołane zostały przede wszystkim na obszarze byłego województwa śląskiego (75%), w znacznie mniejszym stopniu województw bydgoskiego (17,1%) i gdańskiego (6,8%), a w minimalnym stopniu elbląskiego (1,1%). Pod względem ilościowym zdecydowanie dominują użytki chroniące bagna i torfowiska, a w dalszym rzędzie łąki i pastwiska, nieużytki potorfowe i jeziora, a pod względem powierzchniowym dominują jeziora, bagna i torfowiska oraz nieużytki potorfowe (ryc. 3). Dominacja powierzchniowa jezior wynika przede wszystkim z objęcia ochroną dużych zbiorników wodnych, takich jak jezioro Bobiecińskie Wielkie (524,6 ha), Żukowskie (130,3 ha), Jeleń (79 ha) i Kościelne (70,1 ha). Przestrzenny obraz rozmieszczenia użytków ekologicznych na terenie województwa daje ryc. 4.

Ryc. 2. Użytki ekologiczne województwa pomorskiego wg położenia na obszarze dawnych województw.

Fig. 2. Ecological grounds of Pomeranian Voivodeship according to their location on the area of former voivodeships.

Ryc. 3. Struktura typologiczna (ekologiczna) użytków ekologicznych województwa pomorskiego.
Fig. 3. Typological (ecological) structure of ecological grounds in Pomeranian Voivodeship.

Przedmiot ochrony, typ, forma i położenie użytków ekologicznych, a możliwości ochrony gatunków zagrożonych wymarciem

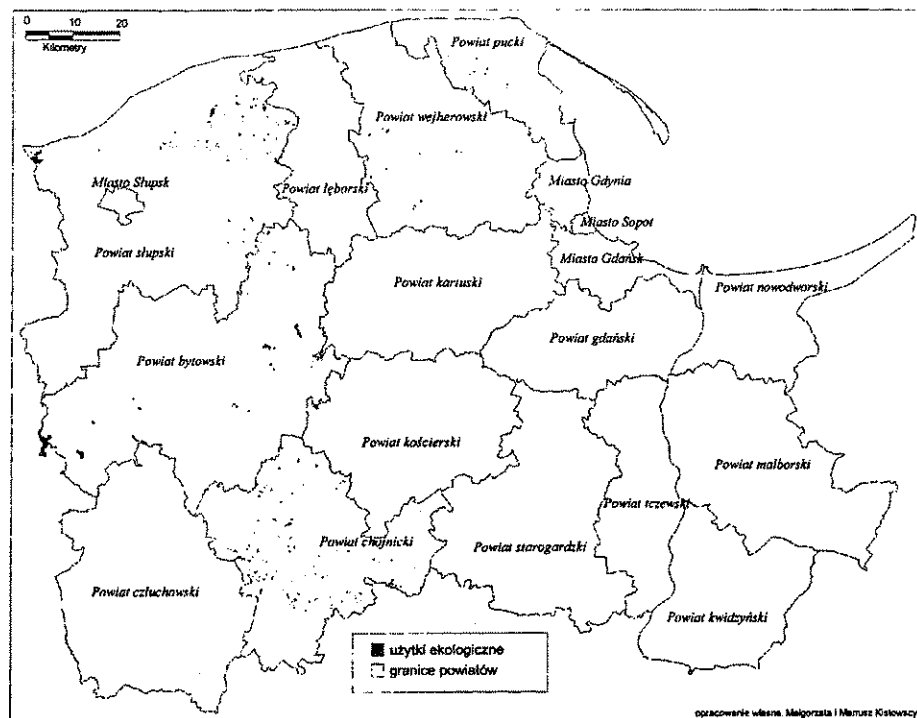
Aby ochrona gatunkowa była skuteczna, dobrze rozpoznany powinien być jej przedmiot. W przypadku użytków ekologicznych, niezależnie od tego, czy celem ich tworzenia jest bezpośrednia ochrona gatunków, czy też ochrona ich siedlisk, niezbędne wydaje się rozpoznanie występujących na obszarze użytków gatunków, przede wszystkim chronionych i zagrożonych wymarciem. Za minimum uznać można stworzenie listy takich gatunków. Konfrontując ten wymóg z listą utworzonych użytków ekologicznych, sytuację można ocenić jako silnie zróżnicowaną, lecz generalnie niezadowalającą. Zaznacza się wyraźne polepszenie stanu rozpoznania przyrodniczego obiektów w miarę nabierania doświadczeń w tworzeniu użytków ekologicznych. Sytuacja przedstawia się najgorzej w przypadku użytków powołanych na terenie lasów państwowych: w latach 1995 i 1997 przez Wojewodę Bydgoskiego (obecny powiat chojnicki) oraz w roku 1997 i 1998 przez Rady Gminy w Ustce i Główniczach. Pod względem ilościowym użytki te dominują w województwie, stanowiąc aż 4/5 wszystkich tego typu obiektów, chociaż powierzchniowo stanowią one tylko około 20% użytków. Tworzące je akty prawne podają tylko typ użytku, który objęto ochroną (np. "bagna", "oczko wodne", "płazowina"), numer wydzielenia leśnego i powierzchnię, a w skrajnych przypadkach pomijają nawet typ użytku, podając tylko dane ewidencyjne (jak w Ustce). Utrudnia to organowi powołującemu użytek, którym jest gmina lub Wojewoda, weryfikację jego rzeczywistej wartości przyrodniczej, i prowadzi niekiedy do objęcia ochroną obszarów o niskiej wartości fitocenotycznej, ekologicznej, ogólnoprzyrodniczej lub wręcz terenów zdegradowanych (np. byłych kopalni torfu lub zanieczyszczonych zbiorników wodnych). Akty prawne nie uzasadniają także, pod względem ich wartości przyrodniczej, utworzenia kilku użytków na terenie byłego województwa elbląskiego oraz w gminach Kolbudy Górze i Trzebielino.

Tab. 1. Zestawienie użytków ekologicznych utworzonych na obszarze wojew. pomorskiego w latach 1995 - 1999.
 Tab. 1. The list of ecological grounds established on the area of Pomeranian Voivodeship in years 1995 - 1999.

Typ ekosystemu	Powierzchnia użytków powołanych przez wojewodę (ha)					Powierzchnia użytków powołanych przez rady gmin (ha)					Łączna pow. (ha)	Liczba	Średn. pow. (ha)	
	1995	1996	1997	1998	1999	Σ	1996	1997	1998	1999				Σ
	Bagna torfowiska, mszary	291,1		53,8	96,4	59,0	505,3		157,5	208,5				7,0
Jeziora			44,8	2,6	8,5	55,9		771,0	130,3	149,1	1050,4	1106,31	28	39,51
Czeka wodne	3,5		0,2			3,8		0,5	6,7		7,2	10,93	12	0,91
Nieużytki porolowe									167,5		167,5	167,49	36	4,65
Łąki pastwiska	28,9		6,6		10,8	46,3		0,4	6,4	1,9	8,7	54,97	38	1,45
Lasy								40,4			40,4	40,44	17	2,38
Plazowiny								31,7			31,7	31,66	9	3,52
Zbiorowiska źródłiskowe					7,8	7,8						7,83	3	2,61
Wydmy					67,1	67,1						67,08	1	67,08
Zagłębienia śródpolne			0,6			0,6						0,59	1	0,59
Forty							1,2				1,2	1,2	1	1,20
Razem	323,5		111,0	99,0	153,3	686,8	1,2	1001,5	519,3	158,0	1680,1	2366,84	513	4,61

źródło: opracowanie własne

Znacznie lepiej uzasadnione zostało utworzenie użytków ekologicznych obejmujących kilkanaście jezior lobeliowych w gminach Miastko (1997) i Bytów (1999). W pierwszym przypadku do uchwały załączono ogólne uzasadnienie wyjaśniające przesłanki ochrony jezior lobeliowych i listę kilku najcenniejszych roślin je zasiedlających, w drugim - w tabeli wymieniono dla większości jezior występujące w nich gatunki chronione. W uchwałach rad miast: Gdańska (1996) i Gdyni (1999), wymienia się przedmiot ochrony, jednak w sposób dość ogólny, w Gdańsku podając, iż są to 4 gatunki nietoperzy, w Gdyni wymieniając typ zbiorowiska roślinnego i niekiedy przykłady występujących chronionych gatunków roślin. W Zarządzeniu nr 163 Wojewody Pomorskiego z 1999 roku, tworzącym 24 użytki, krótko opisano przedmiot ochrony, np. "torfowisko przejściowe, mszar torfowiskowy z rzadkimi i chronionymi gatunkami roślin", nie podając nazw konkretnych gatunków roślin lub zwierząt tu występujących. Należy jednak zaznaczyć, że dla wszystkich użytków utworzonych lub planowanych do utworzenia przez Wojewodę Pomorskiego opracowywane są karty inwentaryzacyjne, zawierające informacje o cennych gatunkach występujących

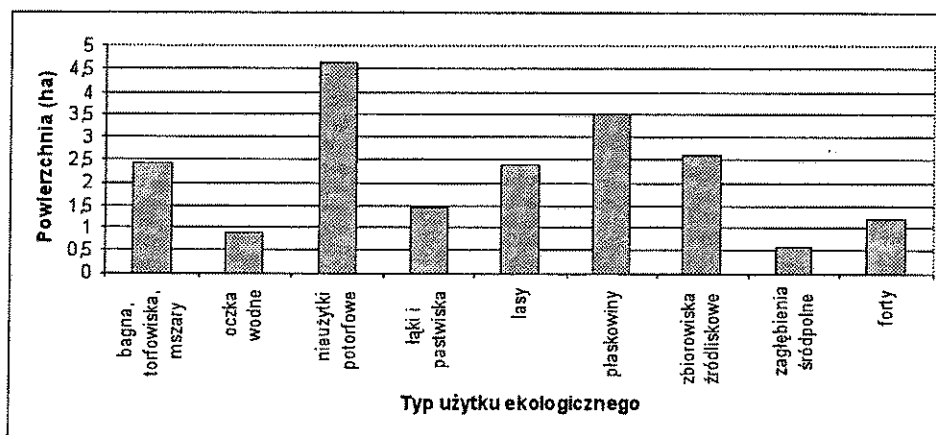

Ryc. 4. Położenie użytków ekologicznych na tle podziału powiatowego województwa pomorskiego.
 Fig. 4. Situation of ecological grounds on the background of district division of Pomeranian Voivodeship.

na obszarze użytku. Większość propozycji ochrony jako użytków ekologicznych to efekt rozpoznania przyrodniczego województwa prowadzonego w ramach inwentaryzacji przyrodniczej od 1991 roku (Kistowski i Mieńko 1999). Najobszerniejszą dokumentację wśród dotychczas utworzonych użytków posiada jezioro Żukowskie w gminie Parchowo (Sobisz i Ziółkowski 1998). Obok kilkunastostronicowego tekstu charakteryzującego walory przyrodnicze jeziora i otoczenia, zawiera ona mapy (w skali 1:10.000) rozmieszczenia roślin chronionych, roślin rzadkich i zagrożonych oraz miejsc zbioru ślimaków, małży i stanowiska płazów, a także ptaków wodnych i błotnych. Z pewnością taki sposób dokumentacji proponowanych użytków ekologicznych należy uznać za wzorcowy, jednak ze względów finansowych i czasowych nie zawsze jest on możliwy do zastosowania. Coraz częściej jednak, szczególnie w środowiskach naukowych, w ramach prac badawczych wyższych uczelni i instytutów przygotowywane są obszernie uzasadnione wnioski o utworzenie nowych użytków ekologicznych (np. Osadowski 1998, Staszek 1999).

Tak więc, mimo coraz lepszej sytuacji, przedmiot ochrony większości pomorskich użytków, przynajmniej w ujęciu gatunkowym, jest aktualnie nieznany, co skutecznie uniemożliwia prowadzenie aktywnych działań ochronnych. Wstępne wizje terenowe wykazały też niecelowość ochrony niektórych użytków, a zdecydowana większość użytków na terenie lasów państwowych wymaga uszczegółowienia informacji o przedmiocie ochrony, która może być dokonana np. w trakcie inwentaryzacji przyrodniczej gmin lub opracowania programu ochrony przyrody w nadleśnictwach.

Stosunkowo zawężony jest także zakres typologiczny (ekologiczny) dotychczas tworzonych użytków. Ponad 90% ich powierzchni zajmują środowiska hydrogeniczne, czyli wodne (jeziora, oczka wodne) lub znajdujące się pod wpływem wód gruntowych (bagna, torfowiska, mszary, nieużytki potorfowe, zbiorowiska źródliskowe). Nie podważając ogromnego znaczenia ekologicznego tych środowisk, ich ochrona sprzyja głównie utrzymaniu gatunków wodnych i wilgociolubnych (tak w odniesieniu do flory, jak i do fauny), pomijając pozostałe grupy ekologiczne roślin i zwierząt. Minimalna liczba i powierzchnia użytków na terenach zalesionych wynika z półformalnego zakazu wydanego przez Dyrektora Generalnego Lasów Państwowych (rozporządzenie 20/95). Sytuacja ta może być częściowo tolerowana, gdyż większość użytków ekologicznych i rezerwatów przyrody położona jest na terenie lasów państwowych. Niepokojący jednak musi się wydać prawie całkowity brak użytków chroniących ekosystemy lądowe na terenach rolniczych. W województwie pomorskim utworzono dotychczas jeden taki użytek, a brak całkowicie użytków chroniących zadrzewienia czy zakrzewienia lub śródpolne zbiorniki wodne. Główną przeszkodę stanowią tu oczywiście kwestie własności gruntów, nie usprawiedliwiają one jednak braku działań chroniących bioróżnorodność agroekosystemów. Może ona ulegać dalszemu pogorszeniu, z jednej strony wskutek narastających tendencji komasacyjnych na terenach rolniczych, z drugiej na skutek fragmentacji terenów rolniczych, powodowanej np. zainwestowaniem rekreacyjnym. Stąd też nacisk na tworzenie użytków ekologicznych na terenach otwartych wydaje się jednym z głównych priorytetów najbliższych lat.

Ryc. 5. Średnia powierzchnia wybranych typów użytków ekologicznych województwa pomorskiego.
Fig. 5. Average area of chosen ecological ground types of Pomeranian Voivodeship.

Kolejnym ograniczeniem możliwości ochrony gatunków zagrożonych i wymierających jest mała powierzchnia użytków (tab.1, ryc. 5). W literaturze można spotkać różne opinie na temat minimalnej powierzchni obszaru chronionego, która gwarantuje ochronę danego terenu, zależy ona jednak z pewnością zarówno od specyfiki przedmiotu ochrony, jaki i struktury środowiska obszaru chronionego i jego otoczenia. Inna jest celowa do ochrony minimalna powierzchnia zadrzewień śródpolnych, a inna terenów bagien lub torfowisk. Wydaje się, że przeciętna powierzchnia chroniona użytków ekologicznych oczek wodnych (0,91 ha), które są z reguły chronione bez swojej zlewni bezpośredniej a nawet samego brzegu, łąk i pastwisk (1,45 ha), bagien i torfowisk (2,39 ha) i zbiorowisk źródłiskowych (2,61 ha), może w znacznym stopniu ograniczyć możliwość ochrony w ich obrębie gatunków zagrożonych wymarciem, wskutek zbyt bliskiego sąsiedztwa ekosystemów o skrajnie odmiennych cechach oraz presji otoczenia (tak działalności antropogenicznej, jak i oddziaływania procesów naturalnych).

Ostatnim omawianym tu aspektem przestrzennym użytków ekologicznych, mającym wpływ na możliwości ochrony gatunkowej na ich obszarze, jest stopień rozwinięcia ich granic oraz sąsiedztwo użytków z ekosystemami innych typów i obszarami o odmiennym sposobie zagospodarowania. Te dwie kwestie należy analizować łącznie, ze względu na ich synergiczne oddziaływanie. W przypadku gdy użytki w większości sąsiadują z obszarami o zbliżonym typie środowiska do tego, jaki jest na ich obszarze (np. jeziora lobeliowe otoczone są przez bagna i torfowiska) wysoki współczynnik rozwinięcia granic użytku jest korzystny. Znaczna długość kontaktu ze strefą zasilającą obszar użytku w zasoby biologiczne jest w tym przypadku najczęściej korzystna, a otoczenie użytku stanowi jego naturalny bufor przed oddziaływaniami z dalszego otoczenia. Odwrotna sytuacja występuje w przypadku, gdy z użytkiem

ekologicznym sąsiadują ekosystemy intensywnie użytkowane przez człowieka (np. jeziora lobeliowe otoczone są gruntami rolnymi, czy śródleśne torfowiska otoczone są lasami gospodarczymi) lub posiadające skrajnie odmienne warunki ekologiczne. Wówczas, im mniejszy jest współczynnik rozwinięcia granic obiektu chronionego (obliczony np. poprzez podzielenie powierzchni użytku przez długość jego granic) tym sytuacja jest korzystniejsza, gdyż strefa styku obiektu z otoczeniem jest mniejsza. Dla celów niniejszego artykułu nie prowadzono tego typu obliczeń, jednak nawet pobieżna analiza położenia użytków na mapach w skali 1:25.000 oraz na tle barwnych zdjęć lotniczych, wskazuje, że wiele z nich znajduje się na styku odmiennych typów ekosystemów, np. w ekotonach las - pole uprawne, bagno - pole, woda - łąd.

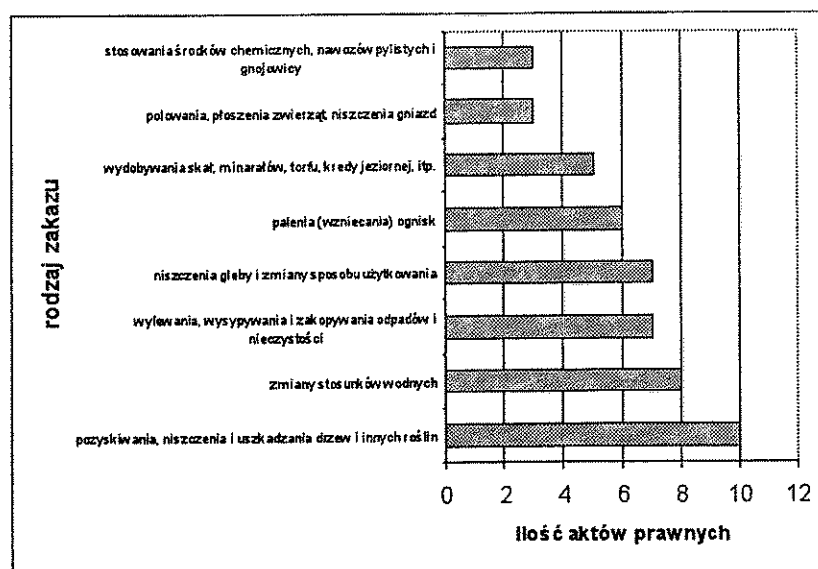
Ustalenia legislacyjne dotyczące działań na terenie użytków ekologicznych, a możliwości ochrony gatunków zagrożonych wymarciem

W celu odniesienia się do możliwości ochrony gatunkowej na terenie użytków ekologicznych z punktu widzenia przepisów prawnych, dokonano analizy piętnastu aktów prawnych powołujących użytki ekologiczne w województwie pomorskim, których spis załączono na końcu niniejszego artykułu. W uchwałach rad gmin lub rozporządzeniach bądź zarządzeniach wojewodów zawarto łącznie kilkadziesiąt zaleceń, sformułowanych najczęściej w formie zakazów. Zakazy te można podzielić na ogólne, spotykane w wielu spośród tych aktów (ryc. 6) i dotyczące najczęściej wszystkich użytków powołanych danym aktem oraz szczegółowe, spotykane w jednym - dwóch z badanych dokumentów - najczęściej dotyczące specyficznych obiektów i podmiotów chronionych (np. fortów lub jezior lobeliowych).

Przy formułowaniu zakazów ogólnych, legislatorzy nie wykazali specjalnej oryginalności, korzystając wyłącznie z listy ograniczeń i zakazów znajdującej się w art. 37.1. "Ustawy o ochronie przyrody". W odniesieniu do użytków ekologicznych najczęściej formułowane są zakazy pozyskiwania, niszczenia i uszkodzania drzew oraz innych roślin, a także zmiany stosunków wodnych (ryc. 6). Wybór tych zakazów z listy zaproponowanej w ustawie nie jest niczym nagannym (wręcz przeciwnie), jednak gdy przyjmowane są one w sposób mechaniczny, musi to budzić zaniepokojenie. W przypadku zakazu dotyczącego roślinności, w większości aktów prawnych tworzących użytki istnieją wyłączenia, pozwalające na odstępstwo od tego zakazu w przypadku potrzeb ochrony walorów przyrodniczych użytku, co np. może pomóc w usunięciu obcych gatunków wypierających zagrożone bądź wymierające gatunki rodzime. Takich wyłączeń brakuje w większości przypadków w odniesieniu do zakazu zmiany stosunków wodnych (poza rozporządzeniami Wojewody Słupskiego z lat 1997 i 1998 oraz Wojewody Pomorskiego z roku 1999), co w zasadzie wyklucza ingerowanie w stosunki wodne nawet w przypadku, gdy są one wadliwe z punktu widzenia ochrony gatunków roślin, grzybów lub zwierząt zagrożonych wymarciem. Sytuacja ta jest niepokojąca szczególnie w przypadku użytków powołanych w lasach państwowych:

w byłym województwie bydgoskim oraz w gminach Głównicy i Ustka, w stosunku do których nawet pobieżny przegląd wykazał, że warunki wodne niektórych obiektów nie są korzystne z punktu widzenia ochrony ekosystemów i gatunków. Zapisy aktów prawnych blokują możliwości poprawy tych warunków.

W odniesieniu do działań związanych z gospodarką wodną na terenie użytków ekologicznych, zaznaczają się także sprzeczności pomiędzy różnymi aktami prawnymi. I tak, w uchwałach Rad Gmin Głównicy i Ustka nakazuje się "bezwzględnie utrzymać nadzór i konserwację istniejących rowów melioracyjnych", podczas gdy zarządzenie Wojewody Pomorskiego wprowadza "zakaz konserwacji rowów odwadniających". Analizując użytki powołane tymi aktami prawnymi, okazuje się że znaczna ich część to tereny bagienne - torfowiskowe. Skąd zatem całkiem sprzeczne ustalenia w odniesieniu do podobnych typów ekosystemów? Można przypuszczać, że osoby opracowujące uchwały w gminach uwzględniły w zbyt dużym stopniu interesy podmiotów gospodarujących w otoczeniu użytków ekologicznych, np. rolników, których łąki mogą być zalane przy utracie drożności przez rowy melioracyjne - oczywiście z niekorzyścią dla "interesów" przyrody. Zapis dotyczący powstrzymania się przed konserwacją rowów wydaje się znacznie bardziej racjonalny z punktu widzenia funkcji ochronnej użytków ekologicznych - potwierdzają to także służby leśne nadleśnictw, na których obszarze projektowane jest utworzenie użytków ekologicznych. Nie można przy tym jednak wykluczyć, że w niektórych przypadkach

Ryc. 6. Częstotliwość występowania zakazów odnoszących się do użytków ekologicznych woj. pomorskiego.

Fig. 6. Frequency of bans according to ecological grounds of Pomeranian Voivodeship.

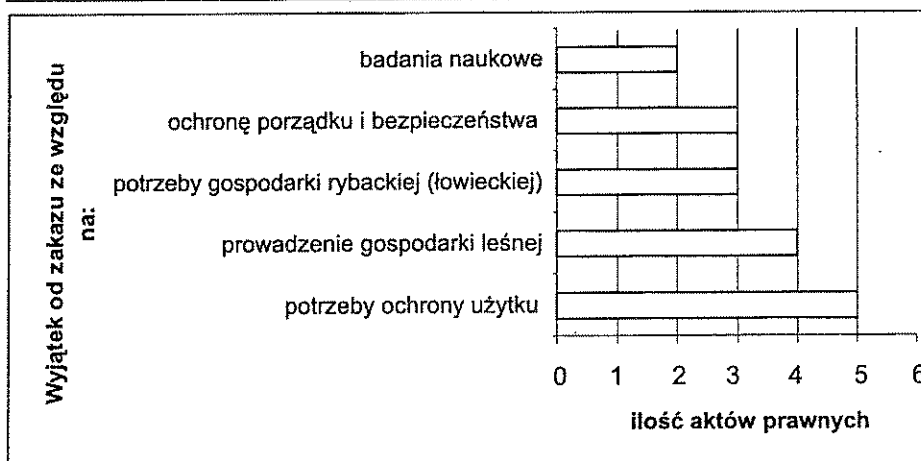
udroźnienie rowów melioracyjnych może być korzystne dla ochrony użytków. Stąd też, zalecić należy, w miarę możliwości, indywidualne podejście do każdego użytku, i określenie, nawet na poziomie powołującego go aktu prawnego, zaleceń szczegółowych odnoszących się do pojedynczych użytków, a nie do wszystkich obiektów chronionych uznanych danym dokumentem.

Takie właśnie szczegółowe zakazy sformułowano w kilku z analizowanych aktów prawnych. Np. w uchwale Rady Miasta Gdańska dotyczącej użytku "Fort Nocek" zakazuje się, oczywiście ze względu na behavior nietoperzy, "wstępu do korytarza w okresie od 1 listopada do 1 maja osobom nieupoważnionym" lub "przebudowy korytarza". W odniesieniu do jezior lobeliowych w gminie Bytów zakazuje się "łowienia ryb sprzętem ciągnionym, dokarmiania ryb i wędkowania z zastosowaniem zanęty" oraz "zarybiania gatunkami ryb roślinożernych, takimi jak: karp, amur, tołpyga". Z kolei w użytkach utworzonych przez Wojewodę Pomorskiego w 1999 roku zabroniono dokonywania zalesień i gospodarki rębniami.

Niestety, w wielu przypadkach, szczegółowe zalecenia bądź zakazy zostały sformułowane w sposób bardzo nieostry i, nie spełniając swojej funkcji prewencyjnej, mogą stać się powodem wadliwej gospodarki na użytku ekologicznym bądź w jego otoczeniu oraz konfliktów wynikających z odmiennej interpretacji niejasnych przepisów prawnych. Takie nieostre i niejasne przepisy można znaleźć np. w rozporządzeniu Wojewody Elbląskiego z 1997 roku. Stwierdzono w nich, że:

- "na śródleśnej łące możliwy jest wypas bydła i koszenie trawy oraz usuwanie drzew",
- "powierzchnię bagna należy zachować w stanie naturalnym",
- "nieużytek (oczko wodne) pozostawić należy w stanie naturalnym".

Z zapisów tych nie wynika jasno, czy aby utrzymać walory użytku, konieczny jest wypas i koszenie, czy są one tylko dopuszczalne, a także niejasny jest termin "stan naturalny", gdyż nie definiują go żadne akty prawne. Podobnie wadliwie skonstruowany jest zakaz "intensywnego użytkowania turystycznego i gospodarczego brzegów jezior" w gminie Miastko, gdyż z uchwały ani z innych przepisów prawnych nie wynika co to jest "intensywne użytkowanie" i jaki zasięg ma "brzeg jeziora". Stosunkowo dziwnie brzmi także zakaz "zalesiania nasłonecznionych muraw kserotermicznych" wokół jeziora Żukowskiego w gminie Parchowo, gdyż żadne przepisy nie definiują, które murawy są nasłonecznione, a które nie. Znacznie lepiej byłoby wprowadzić taki zakaz wobec wszystkich muraw otaczających jezioro. Z kolei, w uchwale powołującej użytki w Gdyni mówi się, że "tereny bezpośrednio otaczające użytki powinny podlegać szczególnym regułom zainwestowania", przy czym nie wiadomo ani jaki jest zasięg tych terenów, ani co to są za reguły. Nie można oprzeć się wrażeniu, że zapis ten wprowadzono do uchwały tylko po to, by pozornie zaspokoić potrzeby jakiejś środowiskowej grupy nacisku, tworząc w rzeczywistości pusty przepis, niemożliwy do zastosowania w praktyce. Oczywiście nie podważając celowości wprowadzania przedstawionych tu zaleceń, należy zaproponować zmianę użytych w aktach prawnych sformułowań, aby pozostawiać minimalne pole dla rozbieżnej interpretacji przepisów.

Ryc. 7. Częstotliwość występowania wyjątków od zakazów w użytkach ekologicznych woj. pomorskiego.

Fig. 7. Frequency of exceptions from bans according to ecological grounds of Pomeranian Voivodeship.

Nie w pełni jasne od strony prawnej jest także wprowadzenie otulin wokół jezior uznanych za użytki ekologiczne. W przypadku jeziora Żukowskiego wprowadzono otulinę o szerokości 100 m od brzegu jeziora, a dla kilkunastu jezior lobeliowych gmin Miastko i Bytów - 10 m. Jednak "Ustawa o ochronie przyrody" ani żadne inne przepisy prawne nie przewidują wprowadzania otulin dla użytków ekologicznych, stąd też ewentualne zakazy i zalecenia na obszarze otulin mogą być w prosty sposób podważone. Wydaje się też, że wprowadzenie otuliny o szerokości 10 m od brzegu, jest działaniem czysto teoretycznym i nie jest w stanie zapewnić ochrony zbiornika przed presją z otaczających go terenów lądowych. Taką ochronę umożliwiłoby dopiero wprowadzenie właściwych reguł gospodarowania co najmniej w zlewni bezpośredniej jeziora. Kwestie otulin wokół użytków ekologicznych powinna regulować nowa ustawa o ochronie przyrody.

Za przypadek skrajnej ignorancji uznać należy uchwałę Rady Gminy w Trzebielinie, powołującą użytek ekologiczny o nieznanym nazwie, przedmiocie ochrony, położeniu (podano tylko powierzchnię użytku i załączono fragment mapy leśnej) oraz nie wymieniającą żadnych ograniczeń w stosunku do gospodarowania w środowisku przyrodniczym na jego obszarze.

Ostatnią z poruszanych tu kwestii prawnych odnoszących się do ochrony użytków ekologicznych jest problem wyjątków od zakazów. Wnikliwa analiza aktów prawnych ujawnia, że w wielu przypadkach wyjątki te mogą uniemożliwić skuteczną ochronę użytków, zarówno w aspekcie ekosystemowym, jak i gatunkowym. Wykluczenia zakazów dotyczą najczęściej potrzeb ochrony użytków (ryc.7), i te oczywiście należy uznać za uzasadnione. Niepokoją jednak wyjątki związane

z prowadzeniem gospodarki leśnej lub rybackiej czy łowieckiej. Sytuacja taka występuje np. w użytkach na terenie lasów państwowych w powiecie chojnickim, gdzie zakaz pozyskiwania, niszczenia i uszkodzenia drzew i krzewów nie dotyczy realizacji zadań wynikających z prowadzenia gospodarki leśnej. Nietrudno przewidzieć, jak wpłyną na środowisko użytku np. zręby całkowite prowadzone w bezpośrednim jego otoczeniu. Podobnie jest w przypadku zakazu wycinania drzew wokół (?) lub w otulinach jezior lobeliowych w gminach Miastko i Bytów. Zakaz ten nie dotyczy "racjonalnej gospodarki leśnej". Konia z rzędem temu, kto jednoznacznie zdefiniuje to pojęcie. Z kolei, po co wprowadzać zakaz "pozyskiwania, niszczenia lub uszkodzenia roślin wodnych" (gmina Miastko), gdy zaraz potem czytamy ".....za wyjątkiem sprzętem ciągnionym, jednak nie częściej niż 3 razy w roku". Kontrola realizacji tego zapisu jest w praktyce niemożliwa. Stąd też, należy w maksymalnym stopniu unikać wszelkich wyjątków od zakazów. Powinny one w miarę możliwości dotyczyć tylko potrzeb ochronnych użytku oraz ochrony porządku i bezpieczeństwa (np. przeciwpożarowego).

Podsumowanie

Na podstawie analizy typu, rozmieszczenie i przepisów prawnych powołujących ponad 500 użytków ekologicznych województwa pomorskiego, zajmujących blisko 24 km², podjęto próbę określenia roli, jaką mogą pełnić użytki dla ochrony gatunków zagrożonych wymarciem. Aktualny stan użytków województwa jest zróżnicowany po wieloma względami, co jest m.in. skutkiem tworzenia ich wieloma aktami prawnymi, wydanymi w czterech byłych województwach, tak na szczeblu gminnym, jak i wojewódzkim. Zaprezentowany obraz pozwala na wstępne sformułowanie zaleceń, zwiększających potencjalnie skuteczność ochrony gatunków zagrożonych wymarciem, które powinny być stosowane w trakcie tworzenia użytków ekologicznych. Należy jednak zaznaczyć, że zalecenia te dotyczą przede wszystkim sytuacji województwa pomorskiego i mogą być mniej przydatne dla innych regionów kraju. Oto najważniejsze z tych zaleceń:

1. Użytki ekologiczne powinny być spójne przestrzennie, tzn. sąsiadujące obszary użytków (np. poszczególne pododdziały leśne) powinny być objęte ochroną jako jeden obiekt;
2. Często wskazane jest, aby użytek obejmował więcej niż jeden typ ekosystemu - najlepiej dwa lub większą ilość typów sąsiadujących ze sobą ekosystemów (np. układ oczko wodne - bagno);
3. Przedmiot ochrony w formie użytku powinien być precyzyjnie sformułowany, nie tylko w aspekcie ekosystemowym, ale i gatunkowym, np. w postaci listy gatunków chronionych i zagrożonych (aktualnie dotyczy to szczególnie użytków położonych na terenie lasów państwowych);
4. Zalecane jest opracowanie dokumentacji przyrodniczej dla każdego użytku ekologicznego a konieczne jest wypełnienie karty inwentaryzacyjnej, opracowanej np. wg wzoru stosowanego u WKP w Gdańsku;
5. Należy chronić większy niż dotychczas zakres środowisk, nie koncentrując się na

siedliskach hydrogenicznych. Dotyczy to głównie otwartych terenów rolniczych i obszarów zurbanizowanych;

6. Należy generalnie dążyć do zwiększenia przeciętnej powierzchni użytku ekologicznego, szczególnie w przypadku chronionych bagien, torfowisk, łąk, pastwisk i oczek wodnych. Wielkość powierzchni chronionej powinna być ustalana indywidualnie w zależności od przedmiotu ochrony i otoczenia obiektu, jednak raczej nie powinna być mniejsza niż 0,5 ha;

7. Zakazy dotyczące gospodarowania na terenie użytku nie powinny być wprowadzane mechanicznie wyłącznie na podstawie wskazań zawartych w "Ustawie o ochronie przyrody", ale powinny wynikać z dokładnego rozpoznania budowy i funkcjonowania środowiska przyrodniczego użytku;

8. Niezbędne jest, aby w aktach prawnych powołujących użytki, obok zaleceń, zakazów i nakazów dotyczących wszystkich obiektów chronionych, formułowane były przepisy szczególne, dotyczące poszczególnych obiektów, oparte na ich szczegółowym rozpoznaniu;

9. Zakazy i zalecenia formułowane w przepisach prawnych w stosunku do użytków ekologicznych powinny być ostre i jasne, pozostawiając minimum miejsca na rozbieżną interpretację;

10. Wyjątki od wprowadzonych zakazów należy ograniczać do minimum (dotyczącego głównie potrzeb ochrony przyrody i względów utrzymania porządku i bezpieczeństwa), gdyż mogą one niekiedy uniemożliwić skuteczną ochronę gatunków zagrożonych wymarciem na obszarze użytków ekologicznych.

LITERATURA

Wykaz aktów prawnych

- Rozporządzenie Wojewody Bydgoskiego nr 346/94 z dnia 30 grudnia 1994 r. w sprawie uznania za użytki ekologiczne tworów przyrody na terenie województwa bydgoskiego.
- Rozporządzenie nr 323/95 Wojewody Bydgoskiego z dnia 29 grudnia 1995 r. w sprawie uznania za użytki ekologiczne tworów przyrody na terenie województwa bydgoskiego.
- Uchwała nr XXXVI/420/96 Rady Miasta Gdańska z dnia 20 czerwca 1996 r. w sprawie utworzenia użytku ekologicznego "Fort Nocek" na terenie Reduty Napoleońskiej ...
- Uchwała nr 24/XXXIV/97 Rady Miasta i Gminy Miastko z dnia 4 kwietnia 1997 r. w sprawie uznania za użytki ekologiczne.
- Rozporządzenie nr 6/97 Wojewody Elbląskiego z dnia 15 maja 1997 r. w sprawie wprowadzenia form ochrony przyrody.
- Rozporządzenie nr 12/97 Wojewody Słupskiego z dnia 19 czerwca 1997 r. w sprawie uznania za użytki ekologiczne.
- Uchwała nr XXVIII/194/97 Rady Gminy Kolbudy Górne z dnia 19 czerwca 1997 r. w sprawie uznania za użytek ekologiczny "Park Wiejski" w miejscowości Jankowo, gm. Kolbudy.
- Uchwała nr IV/42/97 Rady Gminy w Ustce z dnia 7 lipca 1997 r. w sprawie uznania za użytki ekologiczne terenów Nadleśnictwa Ustka położonych w gminie Ustka.
- Rozporządzenie nr 64/97 Wojewody Bydgoskiego z dnia 30 października 1997 r. w sprawie

- uznania za użytki ekologiczne tworów przyrody na terenie województwa bydgoskiego. Uchwała nr 175/XXXIII/98 Rady Gminy w Parchowie z dnia 3 kwietnia 1998 r. w sprawie uznania za użytek ekologiczny.
- Uchwała nr 30/383/98 Rady Gminy w Główniczach z dnia 20 kwietnia 1998 r. w sprawie uznania za użytki ekologiczne terenów Nadleśnictwa Damnica położonych w gminie Głównicyce.
- Rozporządzenie nr 5/98 Wojewody Słupskiego z dnia 28 kwietnia 1998 r. w sprawie uznania za użytki ekologiczne.
- Uchwała nr VIII/359/99 Rady Miasta Gdyni z 26 maja 1999 r. w sprawie ustanowienia użytków ekologicznych w dzielnicy Dąbrowa.
- Zarządzenie nr 163/99 Wojewody Pomorskiego z dnia 16 listopada 1999 r. w sprawie uznania niektórych obszarów za użytki ekologiczne.
- Uchwała nr 65/XVI/99 Rady Gminy w Trzebielinie z dnia 24 listopada 1999 r. w sprawie uznania za użytek ekologiczny.
- Uchwała nr XIV/130/99 Rady Miejskiej w Bytowie z dnia 29 grudnia 1999 r. w sprawie uznania za użytki ekologiczne jezior lobeliowych i innych przyrodniczo najcenniejszych, zlokalizowanych na terenie gminy Bytów.
- FAKTY I LICZBY 1998. Ministerstwo Ochrony Środowiska, Zasobów Naturalnych i Leśnictwa, Warszawa, 1999, s.71.
- KISTOWSKI M., MIENKO W. 1999. Inwentaryzacja przyrodnicza - struktura i źródła informacji oraz metody jej realizacji. In: Inwentaryzacja przyrodnicza i ekologia krajobrazu. Materiały seminarium geoeekologicznego "Metody inwentaryzacji przyrodniczej", Uniwersytet Łódzki, Łódź: 23-37.
- OCHRONA ŚRODOWISKA 1995. Główny Urząd Statystyczny, Warszawa 1996: 231, 325.
- OSADOWSKI Z. 1998. Badania geobotaniczne i ekologiczno-krajobrazowe jako podstawa optymalnego kształtowania „Storczykowej Doliny Stropnej” koło Parchowa. Instytut Biologii i Ochrony Środowiska, Zakład Botaniki, WSP Słupsk. (wydruk komp.).
- PAWLACZYK P., JERMACZEK A. 1997. Poradnik lokalnej ochrony przyrody. Wyd. Lubuskiego Klubu Przyrodników, Świebodzin: 115 - 117.
- SOBISZ Z., ZIÓŁKOWSKI M. 1998. Inwentaryzacja przyrodnicza użytku ekologicznego "Jezioro Żukowskie" położonego na terenie gminy Parchowo. Słupsk-Parchowo: (wydruk komp.). Pomorski Urząd Wojewódzki, oddz. Słupsk.
- SOMMER J. (Ed.). 1997. Prawo o ochronie przyrody. Komentarz. Towarzystwo Naukowe Prawa Ochrony Środowiska. Seria: Komentarze 23, Wrocław: 150-153, 175-176.
- STASZEK W. 1999. Plan ochrony jako element dokumentacji użytku ekologicznego (na przykładzie projektowanego użytku ekologicznego "Jar Swelini"). Przegl. Przynr. 10: 1-2: 205-210.

Adresy autorów:

Małgorzata Kistowska
Pomorski Urząd Wojewódzki
Wydział Ochrony Środowiska
ul. Okopowa 21/27
80-810 Gdańsk

Mariusz Kistowski
Uniwersytet Gdański
Katedra Klimatologii
i Kształtowania Środowiska
ul. Dmowskiego 16a
80-264 Gdańsk